

SUSVETIMĖJIMAS IR NEPILNAMEČIŲ NUSIKALSTAMUMO PROBLEMA: ANTROPOLOGINIAI IR KRIMINOLOGINIAI ASPEKTAI

Jonas Nekrašius

Šiaulių universitetas

Filosofijos ir antropologijos katedra

P. Višinskio g. 38, Šiauliai

El. p. jonas.nekrasius@gmail.com

Jeigu būčiau žinojęs įstatymą...

Visuomeninį gyvenimą, žmonių tarpusavio santykius reglamentuoja įstatymai: kur būtume ir ką veiktume, visuomet susiduriame su tam tikromis teisės normomis. Kartais tas susidūrimas su įstatymu būna konfliktiškas ir netgi dramatiškas.

Kiekvienam aišku, kad norėdami vykdyti bet kuri įstatymą, turime žinoti, suprasti, kaip jis veikia ir kaip taikomas. Žinodami įstatymus žmonės gali teisingai reguliuoti tarpusavio santykius ir elgesį, išvengti klaidų. Įstatymo nežinojimas arba neteisingas jo normų aiškinimas neatleidžia žmogaus nuo atsakomybės už padarytą teisės pažeidimą. Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 1.6 straipsnyje nurodyta, kad *įstatymų nežinojimas ar netinkamas jų nuostatų suvokimas neatleidžia nuo juose numatytų sankcijų taikymo ir nepateisina įstatymų reikalavimų nevykdymo ar netinkamo jų vykdymo.*

...Dabar, praėjus daugiau kaip metams, kai esu čia, grįždamas mintimis atgal, prakeikiu tą dieną, kai įvykdžiau nusikaltimą. Man tada tai atrodė didvyriškumas, nepatirta romantika. Ar galvojau apie padarinius? Ne. Atvirai kalbant, nesidomėjau, kad įstatyme yra straipsniai, kurie tokius veiksmus vadina nusikaltimu. Tik sėdėdamas teisiųjų suole, ėmiau gilintis į žodžių „Įstatymas“, „Nusikaltimas“, „Bausmė“ esmę. Nepagalvokite, kad aš anksčiau jų negirdėjau. Paprasčiausiai nesigilinai ir nenorėjau žinoti, ką jie reiškia iš tikrųjų. O dabar skaičiuoju likusias dienas... Dar liko pusantrų metų, beveik penki šimtai dienų! Patikėkite manimi, kaip norisi į laisvę! Jei būčiau žinojęs įstatymą anksčiau, nenagrinėčiau jo dabar čia, pataisos namuose...

Tai ištrauka iš laiško, kurį parašė savo artimiesiems nepilnametis, atliekantis bausmę laisvės atėmimo vietoje. „Jei būčiau žinojęs įstaty-

mą“, – skundžiasi jaunas nusikaltėlis. Panašų apgailėstą neretai galima išgirsti iš prasizengusių, ypač nepilnamečių.

Kas yra įstatymas? Ne visada jo sąvoką ir esmę gali apibūdinti nepilnametis. Paprastai nusižengėliai nežino įstatymų, nors dažnai pretenduoja į jų išmanymą. Kaip rodo teismų praktika, mokslininkų ir pedagogų tyrimo rezultatai, viena nepilnamečių nusikalstamumo priežasčių – jie blogai žino teisės normas, neteisingai supranta įstatymo reikalavimus ir atsakomybę už jų pažeidimą.

Teisiamųjų suole sėdi tokio amžiaus jaunuolis, kai už savo veiksmus pagal įstatymą reikia atsakyti jam pačiam. Jis kaltinamas tuo, kad iš bendramokslio atėmė mobilųjį telefoną. Į teisėjo klausimą, kodėl taip pasielgė, jaunuolis kiek nustebęs, atsakė:

Už ką man iškėlė baudžiamąją bylą? Juk nieko blogo neatsitiko. Aš tik norėjau laikinai pasinaudoti telefonu, paskambinti savo draugei. Paskui šį daiktą būčiau grąžinęs savininkui...

Vaikinas pagrobė svetimą telefoną. Jis teisme tvirtino, kad nepagalvojo ir nežinojo, jog už tai baudžiama. Dar dažnai jaunųjų nusikaltėlių lūpose kaip pasiteisinimas skamba „nežinojau“, „nesupratau“, tačiau nežinojimas – ne argumentas, jis nuo atsakomybės neatleidžia. Vykdyti įstatymo reikalavimus privalo kiekvienas pilietis. Tai kiekvieno iš mūsų konstitucinė pareiga. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 28 straipsnis skelbia: *Igyvendindamas savo teises ir pareigas ir naudodamasis savo laisvėmis žmogus privalo laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių.*

Žmogus nejaučia pagarbos įstatymui todėl, kad nuo mažens niekas jos neįskiepijo, neįdiegė. Tokie jaunuoliai neįpranta savo elgesio vertinti kritiškai. Domintis nepilnamečių nusikalstamumo problemomis, aiškinantis jų priežastis ir sąlygas, pastebima, kad jauni žmonės, žinantys teisės normų reikalavimus, konkrečioje situacijoje negeba jais vadovautis. Tokiais atvejais jie labiau vertina neteisingai suprastą draugiškumą, nenorą pasirodyti bailiu ir pan. Tą skatina ir nebaudžiamumo iliuzija bei visuomenės susvetimėjimas, pareigų nesilaikymas.

Paauglių ir jaunuolių, linkusių į teisės pažeidimus, teisinė sąmonė gerokai skiriasi nuo jų amžininkų, vykdančių įstatymo reikalavimus. Žinoma, kad jaunuolių, linkusių į teisėtvarkos pažeidimus, sąmonėje nusikalstamos paskatos, motyvai pradeda formotis daug anksčiau nei tas asmuo susiduria su teisėsauga ir patenka į jų darbuotojų akiratį. Moks-

lininkai nustatė jaunuolių kelią į teisės pažeidimą – nuo dešimties iki dvylikos metų (kartais ir daugiau) formuojasi antivisuomeninės pažiūros. Jei suaugęs nusikaltėlis apibūdinamas kaip moralinius reikalavimus sulaužęs asmuo, tai pagrindinė nepilnamečio nusižengėlio yda yra jo negėbėjimas socializuotis integruojant paauglio įgyjamą patirtį. Esant tam tikroms sąlygoms, asmenybės antivisuomeniškos apraiškos gali peraugti į konkretų nusikaltimą.

Minėto dešimties–dvylikos metų laikotarpio visiškai pakanka siekiant išaiškinti ne tik nepageidaujamus polinkius, bet ir organizuoti atitinkamas prevencines priemones. Tai sudaro palankias sąlygas ir galimybes veiksmingai kovoti su jaunimo nusikalstamumu ir teisės pažeidimais.

Kartu būtina pabrėžti, kad pastaraisiais metais vis daugiau teisės specialistų pripažįsta (dr. Ilona Michailovič), *jog baudžiamoji justicija – tai galutinė priemonė, užkertanti kelią nepilnamečių nusikaltimams. Pagrindinis dėmesys turi būti skiriamas ankstyvajai nusikalstamumo prevencijai, išaiškinti pirmuosius netinkamų auklėjimo sąlygų požymius, kai dar įmanoma laiku užkirsti kelią padaryti teisės pažeidimą ar nusikaltimą.*

Baudžiamosios teisės priemonės turi būti taikomos nebent, kai prieinama išvada, kad jokie alternatyvūs metodai netiks auklėti vaiką, pažeidusį įstatymą. Tais atvejais, kai pagal įstatymą taikytinos baudžiamosios teisės priemonės, dažniau reikėtų skirti alternatyvias kriminalinei bausmei priemones, atleisti vaikus nuo baudžiamosios atsakomybės ir bausmės. Tuomet būtų galima kalbėti apie sėkmingą nepilnamečių baudžiamosios justicijos reformą.

Ar nusikaltėliais gimstama?

Nusikalstamumo problema egzistuoja jau šimtmečius, ir niekada ji neprarado nė trupučio savo aktualumo. Žmonės, kurie elgėsi priešingai nei leista ar yra teisinga, visuomet jaudino visuomenę. Įvairios biologinės, psichologinės ir sociologinės teorijos nagrinėjo, kodėl tampama nusikaltėliu, bandė nurodyti jiems būdingus požymius, skirstė nusikaltėlius į tuos, kurie yra profesionalūs nusikaltėliai, ir tuos, kurie yra tik „atsitiktiniai“ teisės pažeidėjai.

Viduramžiais buvo manoma, kad nusikaltėlis yra piktųjų dvasių apsėstas, ir tos dvasios verčia jį nusikalsti. Su blogiu buvo kovojama be nuolaidų paties blogio priemonėmis, buvo manoma, kad nusikaltėlio jau

niekas nepataisys, todėl baudžiamieji to meto įstatymai buvo labai žiaurūs.

XIX amžiuje atsiradusi antropologinė baudžiamosios teisės teorijos kryptis itin paveikė baudžiamosios teisės mokslą. Ši teorija rėmėsi naujaisiais to meto atradimais, o jos pagrindinis teiginys buvo, kad nusikaltėlis yra tam tikros žmonių rūšies, turinčios tik jai būdingas biologines savybes, atstovas. Antropologų tiesioginiais mokytojais galima pavadinti du Prancūzijos psichiatrus – Despiną ir Morelį. Despinas teigė, kad nusikaltėliai yra išsigimę, nes neturi gailesčio, sąžinės graužimo, jautrumo, t. y. jų smegenų sandara, nors ir niekuo nuo normalios nesiskiria, tačiau jų būseną yra „išsigimėliška“. Morelio įsitikinimu, psichinės ligos ir nusikalstamumas yra paveldimi, be to, žmonijai būdingas progresuojantis išsigimimas ir susvetimėjimas. Kaip jau minėta, antropologinė teorija stengiasi išskirti tik nusikaltėliams būdingas fiziologines savybes. Remdamiesi pozityvistų pasiūlytu tyrimo metodu antropologistai tyrė nusikaltėlius ir „normalius“ žmones. Jie teigė, kad atrado tuos bruožus, kurie būdingi tik nusikaltėliams, tvirtindami, kad nusikaltėliai yra atskira žmonių rasė, kad egzistuoja nusikaltėlio iš prigimties tipas. Remdamasis vien anatominiais požymiais žymus italų psichiatras, antropologinio tyrimo kriminologijoje ir baudžiamojoje teisėje pradininkas Č. Lombroso (1835–1909) bandė išskirti skirtingus nusikaltėlių tipus. Klasifikuodamas kaukolės formas, rankų ir pirštų ilgį, plaukuotumą, ausų formą ir panašias savybes, jis teigė, kad galima netgi nuspėti, kokį nusikaltimą žmogus padarys ateityje. Č. Lombroso teigė, kad apie 40 proc. visų kalinių yra būtent „nusikaltėliai iš prigimties“. Antropologizmo pasekėjas teigė, kad normalus žmogus niekada netaps nusikaltėliu, lygiai kaip nusikaltėlis niekada nenustos daręs nusikaltimų. Dar vienas antropologinės teorijos šalininkas, prancūzų mokslininkas Maro, mėgino įrodyti, kad žmogžudžių rankos trumpos ir storos, o vagių rankos – plonos ir ilgos.

Vieni antropologai manė, kad nusikaltėliai yra daug jautresni už paprastus žmones, t. y. geriau mato, girdi, smarkiau reaguoja į skausmą. Kiti šios krypties atstovai (kartu su Č. Lombroso) teigė visai priešingai: nusikaltėliai kur kas mažiau jautresni skausmui, mažiau linkę raudonuoti, prasčiau mato, girdi ir t. t. Visi tipingi nusikaltėlių bruožai buvo pavadinti *stigmatomis*. Buvo teigiama, kad jei nusikaltėlis yra biologinio, o ne visuomeninio vystymosi rezultatas, tai nėra prasmės jį bausti: nebus efekto, nes jis tiesiog negali susilaikyti daręs nusikaltimus. Vadinasi, reikia kovoti ne su reiškiniu pasekmėmis, o su priežastimis. Tai reiškia, kad

reikia ne formaliai nubausti nusikaltėlių, o izoliuoti jų nuo visuomenės, nes tik šitaip pavyks apsidrausti nuo nusikaltimų.

XX amžiaus pabaigoje kai kurie antropologai iškelė hipotezę, kad nusikaltėliai turi genetinių nukrypimų. Dauguma vyrų turi 46 XY chromosomų kombinacijas, tačiau yra asmenų, turinčių papildomą Y chromosomą, taigi XYY kombinaciją. Paprastai tokie žmonės yra aukštesni už kitus ir jų intelektinis koeficientas yra gerokai žemesnis nei vidutinis. Kai kurie kriminologai teigia, kad tokias chromosomų kombinacijas turintys vyrai daro kur kas daugiau nusikaltimų, o toks genetinis nukrypimas yra tiesiogiai susijęs su agresyvumu ir polinkiu nusikalsti. Tačiau yra vienintelė problema: minėtą chromosomą turi tik vienas iš 1500–3000 vyrų ir tokios chromosomos niekada neturi moterys.

Pačioje pradžioje antropologai mėgino ignoruoti bet kokias socialines nusikalstamumo priežastis, todėl šį faktą galima laikyti klasikinės teorijos ir antropologizmo bendru bruožu. Kita baudžiamosios teisės teorijos kryptis, vadinama klasikine, buvo grindžiama valios laisvės idėja, kad žmogus visada, nesvarbu kokios būtų aplinkybės, gali rinktis, kaip jis turi elgtis. Jo pasirinkimas absoliučiai nuo nieko nepriklauso. Ši teorija ypač paveikė visą baudžiamosios teisės sistemą, pavertė ją kur kas humaniškesne ir efektyvesne. Tačiau būtent dėl to antropologinės teorijos atstovai susilaukė daugiausia teisingos kritikos. Vėliau jie pripažino įvairių veiksnių įtaką. Pats Č. Lombroso pakoregavo savo teiginius ir nustojo ignoruoti aplinkos ir visuomenės poveikį nusikalstamumui. Fiziniai ir socialiniai veiksniai yra labai glaudžiai susiję: mūsų elgesį tiesiogiai veiks ne mūsų pačių išvaizda, o aplinkinių reakcija į ją. Antra, jau buvo kalbama, kad elgesio taisyklės visada nustato visuomenė. Kas teisinga vienoje visuomenėje, bus neteisinga kitoje.

Šiandien jau niekas nebesiginčija, kad vyraujančią poziciją, sprendžiant nusikalstamumo problemą, turi sociologiniai veiksniai, tačiau biologija ir psichologija kartais dar vis yra pasinaudojama, nes be to paprasčiausiai nebegalima apsieiti, nes siekiama susidaryti kuo objektyvesnį vaizdą apie nusikalstamumą. Senoji idėja, kad nusikaltėlis skiriasi savo biologine sandara, buvo pakeista teisingu įsitikinimu, kad nusikaltėlis skiriasi psichologiškai nuo teisingo žmogaus, kad dažnai nusikaltėlis pažeidžia įstatymą, būdamas paveiktas socialinių veiksnių.

Šių dienų kriminologai sutinka, kad profesionalaus nusikaltėlio asmenybės formavimąsi lemia socialinių, ekonominių, kultūrinių, dvasinių bei teisinių sąlygų ir aplinkybių visuma. Dabartinės Lietuvos ekonomi-

nės ir socialinės sąlygos iš esmės nėra palankios (doroviniam) sąžiningam žmogui vystytis. Prie to daug prisideda nedarbas ir jo pasekmė – žmonių skurdas.

Kalbant apie profesionalių nusikaltėlių nusikaltimus, vienas svarbiausių klausimų yra augantis pakartotinių nusikaltimų skaičius. Tiriant veiksnius, turinčius įtakos nusikaltimų recidyvui, buvo pastebėta tendencija, kad kuo jaunesnis asmuo padaro nusikaltimą, tuo didesnė tikimybė, jog ateityje jis įvykdys pakartotinį nusikaltimą. Ši tikimybė dar labiau sustiprėja, analizuojant profesionalių nusikaltėlių nusikaltimų recidyvų atvejus, kai jaunam žmogui buvo paskirta laisvės atėmimo bausmė.

Šiuo metu kai kuriose Lietuvos pataisos namuose ir laisvės atėmimo vietose pastebima nuteistųjų jaunėjimo tendencija. Asmuo, anksti pradėjęs nusikaltėlišką karjerą, neturi pradinio socialinio kapitalo, o įgyti jį įkalinimo vietose yra praktiškai neįmanoma. Taigi didėja skaičius nuteistųjų, turinčių tik pradinį išsimokslinimą, neturinčių šeimų, be jokios darbo patirties, nekalbant jau apie profesinį jų mokymą. Akivaizdu, kad išvardyti veiksniai yra vieni svarbiausių ir padedančių jaunam žmogui vėl pritaipyti laisvėje, todėl jų nebuvimas gali reikšti tai, jog vis labiau silpnėja jauno žmogaus galimybių integruotis visuomenėje. Apibendrinant galima teigti, kad profesionalių nusikaltėlių nusikaltimų recidyvas žymi paskirtos bausmės neefektyvumą bei pakartotinių nusikaltimų skaičiaus augimą. Todėl gana realu, kad dėl resocializacijos silpnumo ir neefektyvumo įkalinimo įstaigose po kelerių metų gali dar labiau išaugti nusikaltimų skaičius.

Kartojasi jau minėta formulė, kad jaunas nusikaltėlis laisvės atėmimo įstaigoje yra bedarbis, mažamokslis ar turintis pradinį išsimokslinimą, nesukūręs šeimos, praradęs socialinius ryšius arba net nespėjęs jų įgyti, tai žmogus, padaręs vieną, du ir daugiau nusikaltimų.

Nesunku pastebėti, kad gyvenimo tempai pastarąjį dešimtmetį yra gerokai greitesni nei anksčiau. Be to, mes išgyvename periodą, mokslinėje literatūroje vadinamą pereinamuoju, arba transformacijos laikotarpiu. Šiuo metu greta neigiamų socialinių ir politinių procesų – didėjančio alkoholizmo, narkomanijos, šeimų nestabilumo, įstatymų neatitikimo šių dienų aktualijoms – keičiasi ir visuomenės vertybinės orientacijos. Jaunimas yra jautrus minėtiems neigiamiems procesams. Ši visuomenės grupė gana sunkiai atsispiria pagundai savo poreikius ir visuomenės reikalavimus įgyvendinti neteisėtu būdu. Galima teigti, kad jaunas žmogus šiuo metu dažnai atsiduria tam tikrame įtampos lauke, kuomet visuomenėje

egzistuojančios vertybės susiduria su nepilnamečio negebėjimu ar nepajėgumu jas užsitikrinti. Tokiu atveju, kai siekiai ir poreikiai yra didesni nei galimybės, atsiranda pavojus, jog ieškodamas išėities, jaunas žmogus pažeis įstatymą.

Be to, augantis šeimų nestabilumas, skrybų didėjimas, emigracija, žmonių abejingumas ir susvetimėjimas, skatina negatyvius įpročius, formuoja žalingus įpročius ir pasaulėžiūros deformaciją. Visa tai galima iliustruoti paprastais pavyzdžiais: vis dar galima teigti, jog mūsų visuomenėje neblėsta turto siekimo tikslas, kartu ir noras būti turtingu. Sudėtinga šalies ekonominė situacija, didėjanti nedarbas ir t. t. vis labiau apriboja legalius šio tikslo siekimo būdus. Kaip parodė tyrimai, atlikti Lietuvos įkalinimo įstaigose, kuo jaunesnis nuteistasis, tuo dažniau jo pirmas nusikaltimas buvo sąlygotas materialinių veiksnių. Taigi dar neturinčiam 21 metų jaunuoliui yra labai svarbu turėti pakankamai pinigų, jų stoka ir siekimas neatsilikti nuo kitų visuomenės narių dažnai verčia jauną žmogų nusikalsti. Tyrimai parodė, kad vyresnio amžiaus asmenys nusikaltimus dažniau įvykdo dėl neatsargumo, atsitiktinumo, draugų įtakos. Galima daryti prielaidą, jog jaunimas savo gyvenimo sėkmės šaltiniu laiko materialinę gerovę. Realizuojant susikurtą gyvenimo viziją atsirandantys sunkumai bandomi spręsti pažeidžiant įstatymus, padarant teisės pažeidimus. Tai vienas veiksnių, atskleidžiantis poreikių bei visuomenėje vyraujančių vertybių neatitikimo pasekmes. Tačiau, žvelgiant į ateitį, galima prognozuoti, kas gali atsitikti, didėjant mokslo prestižui.

Galima daryti prielaidą, jog vis aukštesnis mokslo vertinimas visuomenėje skatins vidinę asmens įtampą tarp poreikio siekti visuomeninio pripažinimo ir realių galimybių. Taigi gali atsitikti taip, kad mokslo prestižo augimas skatins nusivylimą tų, kurie neturi galimybių įsigyti aukštąjį ar aukštesnįjį išsimokslinimą, bei didins jų norą užsiimti pavojinga ir priešinga visuomenei ir teisei veika.

LITERATŪRA

Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2005: Vilnius: Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija,

Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2006: Vilnius: Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija,.

Michailovič I., 1999: Nuteistųjų nepilnamečių socialinė demografinė ir teisinė charakteristika (kriminologinis tyrimas). *Teisė*, 33 (4), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Nepilnamečių justicija Lietuvoje, 1998. Vilnius.

ALIENATION AND THE PROBLEM OF JUVENILE DELINQUENCY: ASPECTS OF ANTHROPOLOGY AND CRIMINOLOGY

Jonas Nekrašius

Summary

Social life of and relationships among people are regulated by laws. Ignorance of law or wrong interpretation of it does not exempt a person from responsibility for the committed violation of law.

As shown by case law and various researches, one of the reasons for juvenile delinquency is that they poorly know legal norms, incorrectly understand statutory requirements and responsibility for violation of them.

Scientists determined the way of youths to the violation of law – antisocial attitudes are forming from ten to twelve (sometimes more) years of age. Under certain conditions, antisocial manifestations of a person may develop into crime.

Criminal justice is the final means preventing crimes done by juveniles. The main attention should be paid to the early prevention of crime, to noticing the first signs of improper education conditions when it is still possible to prevent violation of law or committing of crime on time.

Various biological, psychological and sociological theories analysed why a person becomes a criminal, attempted to identify their characteristic features, classified criminals into those who are professional criminals and those who are merely “accidental” offenders of law.

Anthropological trend of criminal law theory that emerged in the XIX century strongly influenced the science of criminal law. The main proposition of this theory was that a criminal is a representative of a particular human kind having only biological features characteristic to it. C. Lombroso, the father of an anthropological investigation in criminology and in criminal law, attempted to distinguish different types of criminals. Classifying the forms of skull, the length and hairiness of arms and fingers, the shape of ears and similar features, he stated that is possible to foresee what crime will be done by that person in future.